

İlk Dönem Abbâsî Velihtları ve Eğitmenleri (132-232/749-847)

HATİCE ULUIŞIK

Arş. Gör. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı
tncy_htc@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-9347-4680

Geliş Tarihi / Received: 01.04.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 14.06.2019

Atıf / Cite as

Uluişik, Hatice. "İlk Dönem Abbâsî Velihtları ve Eğitmenleri (132-232/749-847)". *İstem*, 17/33 (2019): 189-211. <https://doi.org/10.31591/istem.547897>

Öz

İslâm tarihinde verâsete dayalı veliahtlık usûlü Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesiyle başlamış, aynı uygulama Emevîler'den sonra hilafete geçen Abbâsîler tarafından da bazı değişikliklerle devam ettirilmiştir. Abbâsî halifeleri, yönetimi devredecekleri veliahtların küçük yaş-tan itibaren iyi bir eğitimden geçmelerine önem vermişler, onların ilmî, idarî ve askerî açıdan donanımlı olabilmeleri için dönemin en iyi âlimlerini görevlendirmişlerdir. Velihtlar çok küçük yaştan itibaren bu hocalardan Kur'an, hadîs, fıkıh gibi dinî ilimlerin yanı sıra siyaset, Arap dili, belağat, şiir, hitabet, tarih, felsefe, astronomi gibi pozitif ilimleri de öğrenmişlerdir. Zekâsı, tec-rübesi ve ileri görüşlülüğü ile öne çıkan bazı âlimler, veliahtlara hilâfete geçtikten sonra da eş-lik etmeye devam etmişler, hatta onların çocuklarını eğitime işini de devralmışlardır.

Bazı veliahtlar, kendilerini eğiten âlimlere tamamen teslim olmuşlar, onların onayı olmadan adım dahi atmamışlardır. Velihtlar üzerinde güçlü bir nüfuza sahip olan eğitmenler, zamanla halifelerin siyaset anlayışı ve düşünce yapısını dahi şekillendirmişlerdir. Bu bağlamda, biz çalışmamızda halifelerin veliahtlık dönemlerini inceleyerek, onlar üzerinde nüfuza sahip olan eğitmenleri tanımayı hedefledik.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Halife, Veliht, Eğitmen, Eğitim.

Abstract

The First Period Abbasid Crown Princes And Their Teachers (132-232/749-847)

Crown prince method began in Islamic History upon assigning Yezid son of Muaviye as candi-date; after Omayyads it was continued by Abbasids through progressing it. Abbasid caliphs gived importance education of crown princes who will be rulers in future since their early ages; they assigned the best scholars, teachers of the period in name of making equipped such candidates in knowledge, administration and military aspects. The crown princes had educa-tion in not only Islamic sciences like, Qor'an, hadith, Islamic law but also academic courses like policy, Arabic, poetry, rhetoric, history, philosophy, astronomy since their early ages. Some scholars whose intelligence, experience and farsightedness became prominent continued their education even after coming to throne of those crown princes and even they educated their children.

Some crown princes, obeyed orders of such teachers completely and they didn't do anything

without confirmation of their teachers. Such teachers who have strong influence on crown princes shaped policy understanding and though structure of caliph in time. In this, regard we will examine crown princes period of caliphs and we aimed to know their teachers who had great affect on them in this study.

Keywords: Abbasids, Caliph, Crown Prince, Teacher, Education.

Giriş

Hız. Peygamber hayatta iken, kendisinden sonra devleti yönetecek kimseye dair herhangi bir tavsiye ya da emirde bulunmamıştı. Sahabe, Hız. Peygamber'in irtihalinden sonra bir araya gelerek hilâfete geçecek kimseye karar vermiş ve sırasıyla Hız. Ebû Bekir (11-13/632-634), Hız. Ömer (13-23/634-644), Hız. Osman (23-35/644-656) ve Hız. Ali (35-40/656-661) halife olmuşlardır. Hız. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in siyaset anlayışından farklı bir yol izleyen Emevî Devleti'nin bânisi ve ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan, Hız. Ali ile girdiği hilâfet mücadelesini kazanmış, hilâfete geçtikten bir süre sonra oğlu Yezid'i veliaht tayin ederek Müslümanları verasetle tanıştırmıştır.

Emevîler ile başlayan bu yeni süreçte, veliahtlar bir dizi eğitime tâbi tutuldular. Abbâsîler de iktidarı ellerinde tutabilmek için kendilerinden sonra hilâfete geçecek olan veliaht adaylarının eğitim görmesine büyük önem verdiler. Bedvî yaşamına daha yatkın Emevîler de silah ve spor eğitimi daha önemliyken; Abbâsîler Kur'an, felsefe ve hukuk eğitimi üzerinde durdular. Emevî veliahtları için dinî eğitim olarak Kur'an okumayı bilmeleri yeterliyken Abbâsîler; Kur'an tilaveti dışında şer'î ilimlere de önem verdiler.¹ Abbasîler, Emevîler'e nazaran eğitim işine daha fazla önem vererek, veliahtlarını hem dinî hem fennî hem askerî hem de siyasî alanda daha donanımlı bir ilme sahip olmaları için dönemin en iyi âlimlerini görevlendirdiler. Çocukluktan itibaren başlayan bu uzun süreli eğitim süreci, veliahtları terbiye eden, onlara ilim ve saray âdâbını öğreten eğitimciler ile halife adayları arasında güçlü bir bağın oluşmasını sağladı. Dolayısıyla onlar, veliahtların üzerinde büyük bir etkiye sahip oldular. Öyle ki bu âlimler, halife adaylarına gerekli eğitimi verdikten sonra da yanlarında kalmaya devam ettiler. Eğitimcilerin çoğu ileride halifenin danışmanı olarak mevki ve nüfuzlarını artırdılar. Siyasî dehalari, tecrübeleri, bilgi ve kültürleriyle özellikle Abbâsîler'in ilk yüzyılında devletin güçlenmesini ve büyümesini sağlayan bu âlimlerin kimler olduğunu incelemek için veliahtları yetiştiren eğitimcileri bilmek ve onları tanımak gerekmektedir. Çalışmamızı sadece hilâfete geçen veliahtlar ile sınırlandırdık.

İlk Dönem Abbâsî Veliahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)

1. Ebu'l Abbâs Abdullah es-Seffâh ve Eğitimi

Abbâsî propagandasını güçlendiren kişi olan Muhammed b. Ali vefat ettiğiğinde ardında İbrahim, Abdullah Ebû Ca'fer ve Abdullah Ebu'l Abbâs adında üç erkek evlat bıraktı. Bunlardan sadece Ebu'l Abbâs'ın annesi Arap, diğerleri ise ümmü veledir.² Rivayetlere göre Muhammed b. Ali, Ebu'l Abbâs'ı yeni doğdu-

¹ Andre, Clot, *Hârûn Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, trc. Nedim Demirtaş, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 30.

² Ebû Muhammed b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *el-Meârif*, (Beirut: y.y., 1987), 257.

ğunda taraftarlarına göstererek: “İşte bu sizin imamınızdır. İş onun elinde tamam olacaktır” demiş, onlar da buna itaat ederek Horasan’a geri dönmüşlerdir.³ Bu rivayet henüz bebek iken Ebu’l Abbâs’ın halifelikliğini garanti altına alır niteliktedir; ancak Muhammed b. Ali görevi Ebu’l Abbâs’a değil, İbrahim’e vasiyet etmiştir. Bu rivayet doğru ise Muhammed b. Ali halife adayı olan oğlunu güvende tutmak istemiş ve tehlikenin boyutunu öngördüğünden diğer oğlu İbrahim’i seçmiştir. Nitekim propaganda açığa çıkınca İmam İbrahim hapsedilmiş ardında da öldürülmüştür. Bir başka gerekçe ise zamanla bu iş için İbrahim’i daha ehil görmüş ve Ebu’l Abbâs’tan vazgeçerek İbrahim’e görevi tevdi etmiştir. Muhammed b. Ali’nin, annesi Arap olan Ebu’l Abbâs’ı değil de annesi mevâlî bir cariyeye olan İbrahim’i seçerek hem Horasanlılar’ın gönlünü kazanmak hem de onların taatlerini sağlamlaştırmak istemiş olması da diğer ihtimaller arasında gözterilebilir.

İmam İbrahim de ölmeden önce görevi Ebu’l Abbâs’a vasiyet etmiştir. Büyük kardeş Ebû Ca’fer dururken İbrahim’in bu görevi Ebu’l Abbâs’a vermesi de birkaç gerekçe ile izah edilebilir. Bunun sebebini, sadece onun annesinin Arap olmasına ya da bebeliği hakkında doğruluğu meçhul olan bir rivayete bağlayamayız. Sert mizaçlı olan Ebû Ca’fer yerine ılımlı bir yapısı olması sebebiyle Horasanlılar tarafından Ebu’l Abbâs’ın tercih edilmiş olması ihtimaller arasındadır.⁴ Ayrıca Ebû Ca’fer’in Irak-İran hattı arasında davet aşamasında yardımcı olmak için sürekli seyahat halinde olması Ebu’l Abbâs’ın ise İmam İbrahim’in yanından ayrılmamış olması da göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim davet için İmam İbrahim’in yanına gelen insanlar sürekli imamın yanında Ebu’l Abbâs’ı görmüşler bu durum taraftarların ona temayülünü artırmıştır.⁵

Bir kimsenin veliaht olabilmesi için o kimsenin halife tarafından aday gösterilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla Ebu’l Abbâs bir halife tarafından aday gösterilmemiştir ancak; biz yeni bir devletin kuruluş aşamasında davetin tam içinde olması sebebiyle İmam İbrahim’in seçtiği Ebu’l Abbâs’ı da veliahtlar adasında zikretmeyi uygun bulduk.

Abbâsî Devleti’nin ilk halifesi Ebu’l-Abbâs Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs b. Hâşim, 104/722⁶ yılında Abbâsî hareketinin ilk merkezi olan Şam’a bağlı Humeyme’de⁷ dünyaya geldi ve orada büyüdü.⁸ Babası, hareketin aktif hale gelmesinde önemli rol oynayan Muhammed b. Ali, annesi ise

³ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, el-Belâzürî, *Ensâbu’l-eşrâf, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli*, (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1996), 4:109.

⁴ Hugh Kennedy, *The Prophet And The Age Of The Caliphates - The Islamic Near East From The Sixth To The Eleventh Century-*, (London: y.y., 1986), 128.

⁵ Abdülazîz Dürî, *Asru’l-Abbâsiyyu’l-evvel dirâset fi’t-târihiyyi es-siyâsiyyi ve’l-idâriyyi*, (Beirut: y.y., 1997), 167.

⁶ Ebû Ömer Şihabüddin İbn Abdırabbih, *İkdü’l-ferîd*, (Mısır: Mektebetü’l-Nehdati’l-Mısıriyyeti, 1962), 5: 113; Muhammed Hudaî Bek, *Muhâdarâtü târihi’l- ümemi’l- İslâmiyye: ed- Devletü’l-Abbâsiyye*, 4. Baskı, (Mısır: Matbaatü’l-İstikâmati, 1970), 46.

⁷ Halife b. Hayât, *Târih*, 494; İbn Abdırabbih, *İkdü’l-ferîd*, 6: 113; Hudaî Bek, *Tarihu’l-ümemi’l-İslâmiyye*, 46.

⁸ Suyûtî, *Târih*, 256; Hakkı Dursun Yıldız, “Ebu’l Abbas es-Seffâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 283.

Rayta bint Ubeydullah b. Abdullah b. Abdülcebbâr b. Abdüddâr el-Harisî'dir.⁹

Ebu'l-Abbas'ın herhangi bir ilim halkasına katıldığı ya da eğitim gördüğüne dair bir bilgiye ulaşamadık. Bağdadî, es-Seffâh'ın azatlı kölesi olan Ahmed b. Muhammed b. el-Müstelim b. Hayyân'ın iyi bir edebiyatçı olduğundan bahsetmekle yetinmiş; ancak onun Seffâh'ı eğitip eğitmediğinden bahsetmemiştir.¹⁰

Ebu'l-Abbas çocukluğunda Abdülmüdan oğullarından olan dayılarının yanında bir dönem annesiyle beraber yaşamış, onlardan fasih konuşmayı öğrenmiş bilgi ve irfanın yaygın olduğu bir çevrede yetişmiştir.¹¹ Babası Muhammed b. Ali süreklî davet işleri ile ilgilendiğinden kardeşi Ebû Ca'fer ve kendisinin eğitimiyle bizzat dedesi Ali b. Abdullah ilgilenmiştir.

Kaynaklardaki yetersiz bilgiye dayanarak onun ilmî seviyesinin düşük olduğu söylenemez. Nitekim hilâfete geçtiğinde îrad ettiği hutbeden¹² onun edebiyat ve hitabetteki yeteneği gözler önüne serilmektedir. İbn Tiktaka da onun fesaht, tarih, şiir, siyer, cedel ve tefsiri bilen, ayrıca hazır cevap biri olduğunu nakleder.¹³ Ebu'l-Abbas amcası İbrahim b. Ali'den hadîs rivâyet etmiştir.¹⁴ Ayrıca Ebu'l-Abbas hilâfetine edebiyat ve mûsikîyi teşvik ederdi;¹⁵ ancak kardeşi Ebû Ca'fer gibi o da şarkıcılara önem vermezdi.¹⁶

Ebû Ca'fer Abdullah el-Mansûr ve Eğitimi

Ebu'l-Abbas'tan sonra hilâfete kardeşi Ebû Ca'fer geçmiştir. Ebû Ca'fer, hilâfeti boyunca kardeşi Ebu'l Abbâs'ın yanından hiç ayrılmamış, halifenin müşavirliğini yapmıştır. Ebu'l Abbâs hem siyasî dehası, tecrübesi ve cesaretini bildiğinden hem de hayatta olan bir oğlu olmadığından¹⁷ Ebû Ca'fer'i 136/753 yılında veliht tayin etmiştir.¹⁸

Ebû Ca'fer, Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdulmutalib b. Hâşim Ebû Ca'fer el-Mansûr¹⁹ 95/713 yılında Humeyme'de dünyaya geldi.²⁰

⁹ *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye fihî ahbâru'l-Abbâs ve veledihî*, nşr. Abdülazîz ed-Dürî, (Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1997), 234; Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî , *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, (Beyrut: Dâru'l-Türâs, 1959), 292; Ebulfida İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. F. Seyyid A. Abdüssettâr, A. N. Ustuvî, M. Nasruddîn, (Beyrut: Dâru'l-Mârif, 1985), 10: 58.

¹⁰ Ebî Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, (Beyrut: y.y., 1985), 3: 219.

¹¹ *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye*, 234-235; Muhammed İsa Sâlihîyye, "Müeddibu'l- hulefâi fî asri'l-Abbâsi el-evvel", *el-Mecelletü'l-Arabîyyeti li'l ulûmi'l-insâniyyeti*, 2: 43-96, 2:48, Kuveyt y.y.

¹² Hutbenin metni için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Fazl İbrahim, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1964), 7: 426; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 41; Hudaîrî Bek, *Târîhu'l-ümemi'l-İslâmîyye*, 27.

¹³ Muhammed b. Ali et-Tabataba İbn Tiktaka, *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halîfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 118.

¹⁴ Suyûtî, *Târîh*, 257.

¹⁵ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-II*, çev. Komisyon, (İstanbul: Kayhan Yayınları, 1985), 311.

¹⁶ Belâzürî, *Ensâb*, 3: 264.

¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 256.

¹⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 317.

¹⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 258; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 121; Suyûtî, *Târîh*, 259.

²⁰ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l ferîd*, 5: 114; İzzüddîn b. Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed İnnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târih*, (Beyrut: y.y., 1965), 6: 22; Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 509.

Babası, Ebu'l-Abbas'ın da babası olan Muhammed b. Ali'dir. Annesi ise Berberî asıllı Sellâme adında bir cariyedir.²¹

Ebû Ca'fer, Hâşimoğulları'nın önde gelen şahsiyetleri arasında yetişti. Babası ve bilhassa dedesi onun ilk eğitmenleridir. Arap geleneğine uyularak Arapça'yı iyi öğrenmesi ve sağlıklı biri olarak yetişmesi için önce çöle, yedi yaşına geldiğinde ise kabilenin diğer çocuklarıyla küttâba gönderildi. Ardından hadis, fıkıh, ensâb, belağat ve fasih konuşma dersleri aldı.²² Ebû Ca'fer fasih konuşan edip biriydi. Kral ve emirlerin hayat hikayelerini dinleyerek ve onların takip ettiği siyaseti öğrenerek büyüdü.²³ Soy ve hadîs ilminde,²⁴ fesahat, fıkıh ve rivâyet konusunda da iyiydi.²⁵ İleri görüşlü, muhakeme yeteneği gelişmiş, hırslı,²⁶ akıllı, ilim ve edebiyat üzerine sohbet etmeyi seven,²⁷ yalnızca bir kere dinlediği şiiri hemen ezberleyebilecek kadar da hafızası kuvvetli biriydi.²⁸

Ebû Ca'fer'in bir eve girmek üzereyken kapıda duran muhafız ile yaptığı konuşmadan²⁹ Mansûr'un Kur'an, kıraat, fıkıh ve ferâizi çok iyi bildiği anlaşıl-maktadır.

Ebu'l Abbas ve Ebû Ca'fer'in çocukken maddî sıkıntı çekmeleri, gözlerden uzak, sakin ve küçük yerlerde ikâmet etmek zorunda kalmaları onları iyi bir eği-timden mahrum bırakmış gibi görünebilir; ancak Ebu'l-Abbas'ın irad ettiği hut-bedeki dile hakimiyet, Mansûr'un muhâfız ile arasında geçen konuşma ve bu iki veliahtın Hâşimoğulları'nın önde gelen şahsiyetleri arasında yetişmeleri on-ların da en az diğer veliahtlar kadar bilgili ve kültürlü olduklarını göstermekte-dir.

Muhammed el-Mehdî ve Eğitmenleri

Ebu'l Abbâs vefatından önce kardeşi Ebû Ca'fer'i birinci, yeğeni İsa b. Mûsâ'yı ise ikinci veliaht olarak belirlemişti. Ebû Ca'fer hilâfete geçince uzun uğraşlar sonucu İsa'nın veliahtlıktan çekilmesini sağlamış ve oğlu Muhammed'i

²¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 258; Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb Ya'kubî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ I-II, (Beirut: Dâru Sâdir, 1993), 2: 462; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, 34; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 121; Suyûtî, *Târih*, 259.

²² Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb*, ve *meâdini'l-cevher*, (Beirut: el-Mektebetü'l-Asriyyeti, 1987), 3:294; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, 28: 5.

²³ Mes'ûdî, *Murûc*, 2: 181; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 316.

²⁴ Suyûtî, *Târih*, 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 121; Ramazan Altınay, *İlk Dönem Abbâsî Halîfeleri ve Âlim ve Muhaddislerle Münasebetleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1998), 77.

²⁵ Belâzürî, *Ensâb*, 4: 243; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu devleti'l-Abbâsî*, (Beirut: y.y., 1994), 47.

²⁶ Ahmed Ferid Rifâî, *Asru'l-Me'mûn*, (Kâhire: y.y., 1968), 92.

²⁷ Suyûtî, *Târih*, 259.

²⁸ Muhammed b. Divab el-Etlidî, *Abbâsî Geceleri*, trc. Erkan Avşar, (İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2006), 25.

²⁹ Ebû Ca'fer bilgi toplamak amacıyla etrafta dolaşıyordu. Günün birinde tam bir eve girmek üzereyken kapıda duran muhafız onu çevirerek: "eve girmeden önce iki dirhem vereceksin" dedi. Mansûr: "Beni bırak (içeri gireyim) ben Hâşimoğluyum" dedi. Muhafız buna aldırılmayarak yine "İki dirhem ödeyeceksin" dedi. Mansûr bu sefer "Beni bırak ben Peygamber'in amcasının soyundamım" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" deyince Mansûr "Beni bırak ben Kitabullah'ı ve kıraati bilen biriyim" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" dedi. el-Mansûr: "Beni bırak ben fıkıh ve ferâiz bilirim" dedi, muhafız yine "İki dirhem ödeyeceksin" deyince Mansûr muhafızın bu ısrarı karşısında pes ederek oradan ayrılmıştır. Suyûtî, *Târih*, 263.

151/768 yılında veliaht yapmayı başarmıştır.³⁰

Tam adı Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas³¹ olan Mehdî 126/744³² veya 127/745³³ senesinde Humeyme'de³⁴ doğdu. Annesi Ümmü Mûsâ bint Mansûr b. Abdullah b. Yezîd b. Şemmer el-Himyerî adında Yemenli Arap bir hanımdı.³⁵

Mehdî ailesi ile beraber Kûfe'ye taşınana kadar çocukluğunu Şam'da geçirdi.³⁶ Babası hilâfete geçtiğinde Mehdî on yaşındaydı.³⁷ Eğitim hayatına ilk olarak babası Mansûr ile başlamıştır. Mansûr, onun eğitimi ile yakından ilgilenmiş, halîfe olduğunda da gözû hep onun üzerinde olmuştur. Mehdî'nin eğitiminde görev alan âlimler şunlardır:

1. Muhammed b. Müslim b. Ebi'l-Vaddah eMüsennâ

Ebû Saîd el-Cezerî lakaplı Muhammed b. Müslim, Muhammed'in ilk eğitimiydi. Mansûr, el-Cezerî'yi yanına aldıktan sonra Mehdî, Bağdat'ta onunla kaldı. Muhammed b. Müslim muhaddis, sika ve sâlih biriydi. Mehdî daha sonra oğulları Mûsâ ve Ali'nin eğitimi için onu seçti.³⁸

2. Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr (100/717-718)

Muâviye b. Ubeydullah, Ebû Ca'fer el-Mansûr'la tanışmadan önce hadîs ve edebiyat hocasıydı. Mansûr, onu Muhammed'e siyasî konularda yardımcı ve kâtip yaptı.³⁹ Defalarca Mansûr'un yanında Muâviye'yi eleştiren Rebî b. Yunus'a Mansûr'un "Muâviye'yi seçmemden ötürü beni kınıyorsunuz. Ben Muhammed'in acem elbiselerini giymemesi için uğraşırdım. Bunu yapmıyordu. Muâviye onunla arkadaşlık edince fakihlerin elbisesini giymeye başladı" şeklinde cevap vermesi, Muhammed el-Mehdî'nin kişiliğinin oluşmasındaki etkisini ve ona verdiği ilmin boyutunu da gözler önüne sermektedir.⁴⁰

3. eş-Şarkî b. el-Kudâmî (155-771)

Mansûr, Muhammed'i Rey'e vali yaptığında edip olan Kudâmî'yi de oğlunun yanına görevlendirdi. Muhammed, ondan ilim tahsil etti.⁴¹ Abbâsî halifeleri, veliahtlarına verdikleri ilk vazifede onları yalnız bırakmamış, yanlarına zekâsı, bilgisi ve siyâsî tecrübesiyle en çok güvendikleri eğitimcileri de vermiştir.

³⁰ Suyûtî, *Târih*, 261.

³¹ Taberî, *Târih*, 8: 108-109.

³² Bağdadî, *Târih*, 6: 391; Mes'ûdî, *Murûc*, 3: 319.

³³ İbn Abdirabbih, *İkdü'l Ferîd*, 5: 115; Suyûtî, *Târih*, 271; Clot, *Hârûn Reşid*, 18.

³⁴ Ahmet Güzel, Mehdî'nin doğum yeri hakkındaki farklı yerleri değerlendirdikten sonra Humeyme'de doğduğu kanaatine varmıştır. Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012), 34.

³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 511; Ya'kûbî, *Târih*, 2: 392; Taberî, *Târih*, 8: 108-109; Nahide Bozkurt, "Mehdî Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 378.

³⁶ Clot, *Hârûn Reşid*, 18.

³⁷ Ya'kûbî, *Târih*, 2: 392; Suyûtî, *Târih*, 271.

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî'el-Bağdâdî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrut: y.y., 1990), 7: 312-326; Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 51.

³⁹ Huda'î Bek, *Târihu'l-ümemi'l-İslâmiyye*, 89.

⁴⁰ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 52.

⁴¹ Mes'ûdî, *Murûc*, 3: 332.

4.el-Mufaddal ed-Dabbî (164-780)

Mansûr tarafından Muhammed'in eğitimi Mufaddal'a emanet edildi.⁴² Mufaddal, Muhammed'in dil ve edebiyat öğrenimi ile meşgul oldu. Onun için "Emsâlü'l- Arab" kitabını yazdı. Arapların şiirlerinden seçerek "el-Mufaddaliyat" eserini meydana getirdi.⁴³ Mufaddal, Muhammed'i eğitirken *Meânî eş-Şî'r* ve *Kitâbu'l-Arûz* kitaplarını da yazdı. Bu kitaplardaki öğrettiği hikmet ve meseller sayesinde Mehdî, güzel ahlâk, şiir, aruz ve lafza ilgi duydu.⁴⁴ Muhammed, Arap mesel ve şiirlerinin birçoğunu ezberledi. Kendisi de güzel şiir yazdı.⁴⁵ İfadesi çok düzgündü.⁴⁶

5. el- Kisâî, Ali b. Hamza b. Abdullah el- Esedî (189-850)

Kûfeli olan bu âlim nahiv ve kıraatte liderdi. Mehdî'den sonra oğlu Hârûn'a da eğitim hayatında eşlik etti. Aynı zamanda iyi bir Arapça öğretmeni olan Kisâî, halifenin çocuklarını eğitirken, mükafat ya da bahşişlerden uzak durdu.⁴⁷ Eğittiği veliahtlar Muhammed el-Mehdî, Hârûnürreşîd, Abdullah el-Emîn, Muhammed el- Me'mûn'dur.

6. Yahya b. el-Mübârek b. el-Muğîre el-Adevî, Ebû Muhammed el-Yezidî (204-819)

Muhammed el-Mehdî, halife olmadan dört ay önce onun talebesi oldu ve ondan Arapça, nahiv, kıraat ve şiir dersleri aldı. Bu kısa süren eğitim sürecinden sonra Yezidî, Mehdî'nin oğlu Hârûn'a ondan sonra da Emîn ve Me'mûn'a hocalık yaptı.⁴⁸

7.Şebîb b. Şeybe el-Hatib el-Munkırı et-Teymimî el- Uheymî

Mansûr, hilâfete gelmeden önce Şebîb'i Bağdat'ta hatip olarak tanıdı. Hilâfete geçince de dönemin en meşhur hatibi olan ve halifeler nezdinde değerli olan Şebîb'i yanına çağırdı, onu gece sohbetlerine dahil etti. Mansûr, dili çok fasih kullanan bu âlimden, oğlu Muhammed'in fesahati öğrenmesini istedi. Bu yüzden oğlunun eğitimini kendisine verdi.⁴⁹

8.Süfyan b. Hüseyin

Bağdâdî, Süfyan'ın saray kütubında Muhammed el-Mehdî'ye çocukluğunda ders verdiğini hatta Mehdî hilâfete geçtiğinde halife ve hocası arasında şöyle bir diyalogun geçtiğini rivâyet etmektedir. Bir gün Mehdî, Süfyan'a: "Sen âlim misin?" diye sorar. Süfyan buna cevap vermek istemez. Bunun üzerine Rebî: "Halîfeye cevap ver" diye onu ihtar eder. Süfyan: "Halîfe benim cevaplayama-

⁴² Takkûş, *Târihu'd-devleti'l Abbâsiyye*, 74.

⁴³ Bağdâdî, *Târih*, 5: 391; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 312; Altınay, *Âlim ve Muhaddislerle İlişkiler*, 88.

⁴⁴ Abdülmün'im Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003), 206; Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 53.

⁴⁵ Suyûtî, *Târih*, 272.

⁴⁶ Bağdâdî, *Târih*, 6: 123.

⁴⁷ İbn Abdîrabbih, *İkdü'l-Ferîd*, 5:107-109; Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 54.

⁴⁸ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 54.

⁴⁹ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 54.

yacağım bir soru sordu. Şayet âlim değilim dersem, Allah'ın kitabını öğrettiğim için yalancılardan olurum. Eğer evet âlimim dersem bu kez de cahillerin sözünü söylemiş olurum” diyerek çaresiz cevap vermek zorunda kalır.⁵⁰ Mehdî, âlimin verdiği cevaptan memnun kalmış ve ondan hadis öğrenmiştir.⁵¹

Âlimlerin toplantılarına katılarak ilimlerden istifade eden Mehdî, gençliğini sürekli ilim tahsil etmek ve tarih okumakla geçirdi. Böylece ilim ve kültür alanında kendisini geliştirdi.⁵² Muhammed ayrıca babası Ebû Ca'fer ve Mübârek b. Fuzâle'den hadîs rivâyet etmiştir. Yahya b. Hamza, Ca'fer b. Süleyman ez-Zebâi, Muhammed b. Abdullah ve Ebû Süfyan Said b. Yahya el-Himyerî de ondan hadîs rivâyet etmiştir.⁵³

Görüldüğü gibi Mansûr, oğlu Muhammed Mehdi'yi her alanda donanımlı bir veliaht olarak yetiştirmiştir. Bu yüzden onun eğitime ve yaşam tarzına dikkat ederek, ona sürekli sorumluluklarını hatırlatmıştır. Bir defasında oğlu Mehdî'ye kaç sancağı olduğunu sormuş, Mehdî bilmediğini söyleyince Mansûr “Allah'a yemin ederim ki bu büyük bir ihmaldir. Bu konuda böyle ihmalkâr davranırsan hilâfet meselesinde daha büyük ihmal gösterirsin; ancak ben öyle tedbirler aldım ki bu gibi ihmaller sana zarar vermez. İdaren altında bulunan halkı ihmal etmekten Allah'a sığın.” demiştir.⁵⁴ Mehdî amcası Ebu'l-Abbas ve babası Ebû Ca'fer'e nazaran daha kapsamlı ve istikrarlı bir eğitim sürecinden geçmiş, kendisinden sonra oğulları için de Mehdî eğitim konusunda aynı titizliği göstermiştir.

Mûsa el-Hâdî ve Eğitmenleri

Mehdî, halifeliliği üzerinden sadece bir yıl geçtikten sonra İsa'ya, veliahtlıktan çekilmesine karşılık ikta olarak büyük bir arazi ve 10 milyon dirhem para vermiş, böylece 160/776 yılının Muharrem ayında oğlu Mûsâ için veliahtlık biatı almıştır.⁵⁵

Ebû Muhammed Mûsâ b. el-Mehdî b. el-Mansûr 147/764 senesinde Rey'de dünyaya geldi. Annesi Hayzuran isminde bir cariyeydi.⁵⁶

Hâdî'nin eğitimi hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler dağınık ve yetersizdir. Suyûtî, Mûsa el-Hâdî için; “hitâbeti düzgün, dile hâkim, eğitimli biriydi.” derken⁵⁷ benzer şekilde Mes'ûdî de “düzgün konuşan, edip biriydi.” demektedir.⁵⁸ Nitekim İbrahim b. Müslim b. Kuteybe'nin çocuğu öldüğünde çok üzülen İbrahim'e Hâdî öyle bir söz sarf etmişti ki bu söz, onun iyi bir dil eğitiminden geçtiğini gözler önüne sermekteydi. “Ey İbrahim! Senin için düşman ve fitne olan oğlunun doğumu ile seni sevindiren Allah, oğlun İbrahim'in ölümüyle sana rahmet

⁵⁰ Bağdâdî, *Târih*, 9: 155.

⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7: 312-326.

⁵² Güzel, *Mehdî*, 38.

⁵³ Suyûtî, *Târih*, 271.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 6: 27.

⁵⁵ İbn Abdırabbih, *İkdü'l-Ferîd*, 5:116; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10:131.

⁵⁶ İmam Şehabeddîn Ebî Abdullah Ya'kûb b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'-büldân*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986), 2: 81; Suyûtî, *Târih*, 279.

⁵⁷ Suyûtî, *Târih*, 200.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, 2:255.

edip şefaata edeceği halde seni üzdü.” Bunun üzerine İbrahim “Ey müminlerin emiri! Başıma gelene sabretmekten başka bir üzüntüm kalmadı.” cevabını vermişti.⁵⁹ Eğitim konusunda noksan olan veliahtlar dahi Arap geleneğinin etkisiyle daima dili iyi kullanmışlardır. Hâdî'nin eğitmenleri ise şunlardır:

1.Ebû Said el-Cezerî, Muhammed b. Müslim b. Ebi'l-Vaddah

Mehdî kendisini de eğiten Cezerî'ye oğlu Mûsâ'yı da teslim etmiş ve o Hâdî'nin en iyi hocası olmuştur. Mehdî, oğlunun durumunu Cezerî'ye sık sık sorarak babası gibi o da veliahtlarını kontrol etmiştir.⁶⁰

2.Eban b. Sadaka:

Mehdî, Eban b. Sadaka'dan Hâdî'ye dikkat etmesini ve onu eğitmesini talep etti. Daha sonra Eban'ı oğluna vezir ve kâtip yaptı.⁶¹ Velihtlar, hilâfetlerinden önce aldıkları siyâsî vazifelerde yanlarına verilen bilgili eğitmenler sayesinde başarılı oldular.

3.İsa b. Yezîd b. Bekr b. De'b

Câhız, Hâdî'nin İsa b. Yezîd'i şiir okumak sohbet etmek ve edebî meseleleri konuşmak için çağırdığını aktarır.⁶² Bu durum, dostluk olarak görülse de Hâdî'nin edebiyatının gelişmesinde katkıda bulunduğundan, bu zât da Hâdî'nin hocaları arasında geçmektedir. Hâdî'nin ilmî yönü hakkında bilgiler yetersiz olsa da Suyûtî onun hadîs rivâyet ettiğini aktarmaktadır.⁶³ Günün birinde Kureyşliler'e söven bir adam için Hâdî, bir meclis kurdurup fukahayı çağırdı. Adam, huzuruna getirildiğinde halîfenin yüzünün rengi değişmiş başını kaldırıp “Babam Mehdî, Abdullah b. Abbas'dan şu hadisi rivâyet etmiştir. 'Bir kimse Kureyşliler'e hakarete bulunursa Allah onu hakir kılar.' Sen ey Allah'ın düşmanı Kureyşliler'e eziyet etmekle kalmadın Rasûlullah'ın hatırasına da saygısızlık ettin öyle mi?” diyerek adamın boynunun vurulmasını emretti.⁶⁴ Görüldüğü gibi Hâdî hadîs rivâyetinde bulunmuştur; ancak çocuk denecek yaşta siyasete atılması, genç yaşta halîfe olup erken yaşta ölmesi ⁶⁵ onu ilimden biraz mahrum etmiştir. ⁶⁶ Bu yüzden edinmiş olduğu bilgi ve tecrübeyi, kendi yönetimine yansıtımadan vefat etmiştir.

Hârûnürreşîd ve Eğitmenleri

Mehdî, katıldığı seferlerden zaferle dönen oğlu Hârûn'u 166/782 yılında

⁵⁹ Suyûtî, *Târih*, 280; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 166; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Ceşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelebî, (Kâhire 1980), 129.

⁶⁰ Bağdâdî, *Târih*, 2: 53.

⁶¹ Taberî, *Târih*, 8: 164-165; Sâlihîyye, *Müeddibu'l hulefâ*, 85.

⁶² Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu't-tâc fî ahlâkı'l-mülûk*, *Saray Âdabı*, trc. Ali Benli, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 42.

⁶³ Suyûtî, *Târih*, 283-283.

⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 159.

⁶⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, 2: 257. Mehdî, 160/777 senesinde hacca giderken, kendisi yerine vekâlet etmesi için 13 yaşında olan Hâdî'yi Bağdat'ta bırakmıştır. Halîfe Mehdî, 163/780 yılında da yaz seferine çıkarken oğlu Hâdî'ye halîfelik vekaletini vermiştir. Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 348; Taberî, *Târih*, 8:729.

⁶⁶ Altınay, *Âlim ve Muhaddislerle İlişkiler*, 97.

Hâdî'den sonra ikinci veliaht tayin etti.⁶⁷

Hârûnürreşîd b. Mehdî Muhammed b. Mansûr Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abdulmuttalib el-Kureyşî el- Hâşimî⁶⁸ 147,⁶⁹ 148/765,⁷⁰ 149/766⁷¹ veya 150/767 yılında Rey'de dünyaya geldi. Künyesi Ebû Muhammed idi.⁷² Ebû Ca'fer diye bir künyesi olduğu da söylenir.⁷³ Annesi Hayzuran bint Atâ adında bir cariyedir.⁷⁴

Hârûn üç dört yaşlarındayken Halîfe Mehdî, Dicle kıyısına inşa ettirdiği sarayına yerleşti. Şehzadelere verilen eğitimi Hârûn bu sarayda aldı. Genellikle veliahtların beş yaşında başlayan eğitimleri on beş yaşlarında sona ererdi.⁷⁵

Henüz on dört yaşına gelmeden kamu işleriyle ilgilenen Hârûn, küçük yaşta siyasete atıldığından eğitimini tamamlayamadı; ancak âlimler ve edebiyatçılarla irtibatını asla koparmadı, onlardan eğitim alarak ilim adamlarını gözetti.⁷⁶ Hilâfeti döneminde Hârûn'un kapısında âlimler, şairler, fukaha, kurra, kadılar, küttab, nedimler ve şarkıcıların sıralandığı rivayet edilmektedir⁷⁷ Hilâfeti zamanında *Muvatta'*ı bizzat İmam Mâlik'ten dinlemek için onun yanına gitmiştir.⁷⁸ Hârûn'un eğitimleri şu kimselerdir:

1. Ma'mer b. Müsennâ

Basra'da nahiv âlimi olan Ebû Ubeyde et-Teymî "*el-Mecaz fi'l Hiyel*" adlı eserini yazdıktan sonra Bağdat'a gitmiş ve onu Hârûn'a okumuştur.⁷⁹ Hârûn hilâfete geçtikten sonra onunla görüşmüş ve kendisinden istifade etmiştir.

2. Ali b. Hamza el-Kisâi (189-80)

Kisâi adıyla maruf olan Ebû'l Hasan el- Esedî Kûfe'de nahiv ve kıraat âlimlerinin en önde gelenlerindendi. Hârûn'a eğitim vermek için seçildikten sonra Bağdat'a yerleşti. Hârûn'a âdâb-ı muâşeretini öğretti⁸⁰ ve yaşlanıncaya kadar halîfenin sohbetlerine katılan dönemin seçkin âlimlerinden oldu. Dile olan hakimiyetinden dolayı Hârûn, oğlu Me'mûn'un eğitim görevini de ona verdi.⁸¹ Hârûn'un yanından hiç ayrılmayan⁸² bu âlimi Clot, "Lala" olarak tavsif etmektedir.⁸³

⁶⁷ İbni Ksîr, *el-Bidâye*, 10:147.

⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 213; Suyûtî, *Târih*, 283.

⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, 549; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 344.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 5: 471-472; İbn Abdirabbih, *İkdü'l-ferîd*, 5: 117.

⁷¹ Zettersteen, "Hârûnürreşîd", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964), 5: 308; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 258.

⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 213.

⁷³ İbn Kuteybe, *el- Meârif*, 261.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 261; Suyûtî, *Târih*, 284.

⁷⁵ Clot, *Hârûn Reşid*, 30.

⁷⁶ Zettersteen, "Hârûnürreşîd", *İA*, 5: 304.

⁷⁷ Sâlihîye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 55-56.

⁷⁸ Suyûtî, *Târih*, 294.

⁷⁹ Sâlihîye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 56

⁸⁰ Mes'ûdî, *Murûc*, 3:280; Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 206.

⁸¹ Sâlihîye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 56.

⁸² Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 206.

⁸³ Clot, *Hârûn Reşid*, 31.

3. Yahya b. Hâlid b. Bermekî: (189/805)

Hârûn'un en yakın nedimleri olan Fazl ve Ca'fer'in babası olan Yahya, halifenin doğumundan itibaren yanından ayrılmamıştır. Fazl b. Yahya, Hârûn'dan kısa süre önce doğduğundan Hârûn'un annesi Fazl'ı da emzirmiştir. Böylece Fazl ve Hârûn süt kardeş olmuştur. Belki de bu yüzden Hârûn, Yahya'ya "baba" diye hitap etmiştir.⁸⁴

Mehdî, oğlu Hârûn on üç yaşına geldiğinde çok geniş yetkilerle Yahya'yı oğluna kâtip yaptı. Yahya, Hârûn'un çıktığı seferlerde ve valiliklerinde onun yanından hiç ayrılmadı.⁸⁵ Yahya, küçük yaşlardan itibaren gözetiminde olan Hârûn'a askerî ve siyasî alanda eğitim vermiş, Hârûn da aldığı bu eğitimi bizzat tatbik etme şansı bulmuştur. Bu yüzden onun devri Abbâsîler'in altın çağı olarak kayıtlara geçmiştir.

Mehdî oğulları Hâdî ve Hârûn'a, hilâfetlerinden önce hem idârî hem de askerî görevler vermiştir. Böylece onların iyi birer idareci olmalarını temenni etmiştir. Hâdî zamanla kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azlederek yerine oğlunu veliaht yapmak istemiş; ancak bu emelini gerçekleştiremeden vefat etmiştir. Hâdî'nin bu arzusunu gerçekleştirememesinde en önemli etken, Hârûn'un danışmanı ve akıl hocası Yahya b. Halid b. Bermekî'nin Halife Hâdî'yi zekâsı ile oyalaması olmuştur.⁸⁶

Hârûn'un eğitimcilerini sayarken Bermekî ailesini anmakta büyük fayda vardır zira Hârûn'un veliahtlığı döneminde katıldığı savaşlardan bol miktarda esir, teçhizat ve eşya ile dönmesinde⁸⁷ ayrıca Mađrib ülkelerinde valilik yaparken ona geniş yetkiler verilmesinde en büyük paya sahip olan kişi Yahya b. Halid b. Bermekî olmuştur. Onun vefatıyla birlikte bu görevi oğulları Fazl ve Ca'fer devralmışlardır.⁸⁸

Muhammed el-Emîn ve Eğitmenleri

Muhammed el-Emîn b. Hârûnürreşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Mansûr Ebû Abdullah 170/787 yılında kardeşi Me'mûn'dan 4 ay sonra⁸⁹ Rusafe'de dünyaya geldi. Annesi Ümmü Ca'fer Zübeyde Bint Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr'dur.⁹⁰

Emîn çok iyi bir eğitim almıştı. Belağatı kuvvetli güzel konuşan biriydi.⁹¹ Onun ilmî noktada ilerlemesine katkıda bulunan hocaları şunlardır:

1. Fazl b. Yahya b. Hâlid el-Bermekî: (192/808)

Hiç şüphesiz Bermekîler'in, Abbasoğulları'na katkısı çok büyüktü. Halid el-

⁸⁴ Taberî, *Târih*, 8: 321; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam, fi târihi'l-mülûkve'l-ümem*, thk. Mahmud Mustafa, Abdulkadir Ata, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyeti, 1992), 4: 593.

⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 347; Clot, *Hârûn Reşid*, 32.

⁸⁶ Taberî, *Târih*, 8:168-213; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10:162-163.

⁸⁷ Halife b. Hayyât, *Târih*, 522.

⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10:196.

⁸⁹ İbrahim Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî, es-siyâsî, ve'l-hadârî*, (Beyrut 1989), 71.

⁹⁰ Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2: 94; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6: 289.

⁹¹ Suyûtî, *Târih*, 297

Bermekî'den itibaren halîfeler ve onların evlatlarının yetişmesi, siyaset öğrenmesi ve askeri alanda tecrübe kazanmasında en büyük desteği bu aile vermişti. Halid'in oğlu Fazl b. Yahya da asrının en değerli kişilerindendi. Fazl, Hârûnürreşid'in yardımcısı olup işlerinin çoğunda ona vekalet etmiş, Emîn doğunca da onun terbiye ve eğitim işini devralmıştı.⁹²

Fazl, Emîn'i daha çok siyaset ve yönetim alanında eğitmekle görevlendirilmişse de Fazl'ın verdiği bu eğitim, teoride kalmış asla tatbik edilememiştir. Dûrî bu konuda, seleflerinin uygulamasını terk ettiği için Hârûn'u kınamaktadır. Söz gelimi Hârûn; çocuklarına ordu komutanlığı ve tatbikini öğretmemiştir. Hilâfeti-nin son dönemlerinde bunu yapmaya çalışsa da bunun için geç kalmıştır. Belki de bu eğitimin noksanlığı, Emîn'in hayatına mâl olmuştur.⁹³

2. el-Esmâî, Abdülmelik b. Garib b. Abdülmelik b. Ali b. Ecma' (216-831)

Basra ehliinden, iyi bir dil âlimi olan bu zatı, Reşid "Şeytanü's-Şi'r" diye isimlendirmiştir.⁹⁴ Hârûnürreşid, Esmâî'ye oğlunu teslim ederken: "Sen onun (Emîn) din konusunda ne kadar bozulduğunu bilmiyorsun." demiş ve oğlunun din eğitimi ve ahlâkı üzerinde önemle durmasını istemiştir. Devamında Esmâî şöyle anlatır: "Ona (Emîn) Kur'an kıraatini, fıkıh ilmini, şiir, dil, eyyâmu'n-nâs ve ahbâru'n-nâs rivâyetlerini öğretene kadar onunla kaldım. Reşid de onun ilmini yokladıktan sonra onu beğendi. Hârûnürreşid, daha sonra hocaları Esmâî'ye: "Peki onların (Emîn ve Me'mûn) edebî yetenekleri hakkındaki görüşün nedir?" diyerek oğullarını sormuş, Esmâî: "Ey mü'minlerin emiri, onlardaki zekâ ve akıllı kimsede görmedim demiştir."⁹⁵ Anlaşılan o ki Emîn zeki, kültürlü edebiyat ve tarihi bilen biriydi.

Dineverî bu hadiseyi şu şekilde aktarır: Esmâî: "Hârûnürreşid'in huzuruna girdim. İki sene Basra'da kalmış ve yanına uğramamıştım. Yakınına oturmamı işaret etti. Biraz oturduktan sonra kalktım. Halîfe tekrar oturmamı işaret etti. İnsanlar azalınca 'Ey Esmâî! Muhammed (Emîn) ve Abdullah'ı (Me'mûn) görmek istemez misin?' dedi. Ben de 'Tabii ki isterim Müminlerin emiri' dedim. Muhammed ve Abdullah, ufuktaki ay gibi bir yüzle içeri girdiler. Halîfe, sağına Muhammed'i soluna Abdullah'ı oturttu ve bana çocuklara soru sormamı emretti. Edebiyatın çeşitli dallarına dair sorular sordum her ikisi de doğru cevaplar verdiler. Hârûnürreşid 'Edeplerini nasıl buldun.' dedi. Ben de 'Ey mü'minlerin emiri zihin kapasitesi açısından bunların benzerini görmedim. Allah her ikisine de uzun ömür versin, onların şefkat ve merhametinden İslâm ümmetini faydalandırın.' dedim. Halîfe oğullarına sarıldı, gözlerinden yaş aktı..."⁹⁶ Rivâyete göre Emîn ve Me'mûn her soruya doğru cevap verecek kadar iyi bir eğitimden geçmişti. Oğullarının bu başarısı Hârûn'u gururlandırmış kimi zaman da duyulan-

⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 9:40; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 350.

⁹³ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, 145.

⁹⁴ İbn Hallikân Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'iz-zamân*, (Kâhire: y.y., 1948), 3: 170.

⁹⁵ Dûrî, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, 144-145.

⁹⁶ Ebû Hanîfe, Ahmed b. Davud ed-Dineverî, *Ahbâru't-tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, (Beyrut: y.y., 1995), 421.

dırmıştır. Buna benzer bir rivâyet Murûcu'z Zeheb'de Kisaî'nin anlatımıyla geçmektedir.⁹⁷

3. el-Ahmer, Ali b. Hüseyin (194-809)

Ali b. Hüseyin (el-Mübarek) el-Ahmer, asrının nahiv âlimlerindendi. Hârûnürreşîd'in hilâfeti zamanında onun kapısında bir muhafız iken Kisâî ile karşılaşmış ve Kisâî onu, Hârûnürreşîd'e tavsiye etmişti. Güçlü hafızası ile bilinen el-Ahmer, nahiv şahitlerinden yaklaşık 40 bin şahidi ezbere bilirdi.⁹⁸

Hârun oğlu Emîn'i el-Ahmer'e emanet ederken şöyle demişti: "Mü'minlerin Emîri en değerli kanını, gönlünün en değerli meyvesini sana emanet ediyor. Sana mutlak bir yetki tanıyıp bu çocuğa söz dinlemeyi öğretmeni bir görev ad detmeni istiyor. Halifenin sana verdiği bu görevlere layık ol. Öğrencine Kur'an okumayı, şeriat esaslarını öğret, klasik şiiri hafızasına kazıt, atalarımızın gelenek ve göreneklerini öğrenmesini sağla. Sözlerinde ölçülü hale gelip, her konularda söz söyleyebilme yeteneği kazansın. İşle eğlenceyi birbirine karıştırmayı öğrensin. Hâşimî ailesinden kendisini ziyarete gelecek yaşlıları nasıl karşılayacağını ve bu tür toplantılara katılacak diğer kabile büyüklerine nasıl davranması gerektiğini öğret. Günde bir saatini bile eğitimden uzak geçirmesin. Ne çok sert ol kafası karışıp zekâsı zayıflasın, ne de çok fazla hoş görülü davran tembelliği âdet haline getirsin. Dostluk ve tatlılıkla hatalarını düzeltmekten çekinmezsen sana daha çok bağlandığını görürsün ama tatlılığın sonuç vermediği yerde sert davranmaktan çekinme."⁹⁹ Sarayda halife çocukları sadece ilim öğrenmemiş, onlar aynı zamanda âdâb-ı muâşereti de öğrenmişlerdi.

Hârun'un, el-Ahmer'e verdiği bu talimatlar bile, halifenin Emîn'e olan zaafiyet ve sevgisini gözler önüne sermektedir. Zira kaynaklar Emîn'in çocukluk ve gençlik yıllarındaki serkeşliğine atıfta bulunarak, onun veliaht seçilmesini eleştirmektedirler;¹⁰⁰ ancak Hârun'un gözdesi Zübeyde'den doğan bu çocuk aynı zamanda halifenin ilk evladı olarak diğer evlatlarının önüne geçmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla doğumundan itibaren halife muamelesine tabi tutulan Abdullah el-Emîn, şımarık ve sorumsuz bir veliaht olarak yetişmiştir.

4. Kutrüb en-Nehavî (206-821)

Tam adı Ebû Muhammed b. el-Müstenir el-Basrî olan bu âlimi Hârûnürreşîd, oğlu Emîn'i eğitmesi için görevlendirmiştir. en-Nehavî'ye Sîbeveyhi'den istifade etmek amacıyla evinden erkenden çıktığı için Kutrüb lakabı verilmiştir. Mutezilî olan bu âlim tefsir, müselesât (üç anlama gelen tek kelimeler) nahiv, dil ve insanın hayvandan farklı davrandığı konular hakkında eserler yazmıştır.¹⁰²

⁹⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, 2: 27.

⁹⁸ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 58.

⁹⁹ Clot, *Hârun Reşid*, 31.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9:409-410; Hudaîrî Bek, *Târîhu'l-ümemî'l-İslâmiyye*, 174.

¹⁰¹ Taberî, *Târîh*, 8-240.

¹⁰² Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 58.

5.Ebû Muhammed el-Yezîdî

Ebû Muhammed'in oğlu İsmail b. Ebû Muhammed el-Yezîdî şöyle demiştir: "Babam, el-Emîn ve el-Me'mûn'la dil becerilerini sergileyebilecekleri mevzular üzerine sohbet ederdi. Bir defasında onlara Emevî halifeleri, çocuklarını dilde maharet kazansınlar diye çöle gönderirlerdi. Lakin siz (Emîn ve Me'mûn) onlardan daha mahirsiniz" demişti.¹⁰³ Bu rivâyet ile Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin Emîn ve Me'mûn'u eğittiğini ve bu iki veliahtın dile ne kadar hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

6.Ali b. Hamza el-Kisâî (189-850)

Dönemin en meşhur dil âlimlerinden olan Kisâî aynı zamanda Emîn'in eğitimcilerinden idi.¹⁰⁴ Hârûnürreşîd hacca giderken oğulları Emîn ve Me'mûn ile fukaha ve âlimleri de yanında götürür, ilim meclisleri tertip ederdi. Gittiği yerlerdeki meşhur hadîs âlimlerini de bu ilmî sohbetlere davet ederek oğulları Emin ve Me'mûn'un bu âlimlerden de istifade etmelerini sağladı.¹⁰⁵ Hârûn'un bu çabasına rağmen Emîn hadîs öğrenimine çok ilgi göstermedi. Muğire b. Muhammed el-Mehdî, Emîn'in hadîs bilgisi konusundaki eksikliğini şöyle nakleder: Hâşim oğulları içinde Mütevekkil'in birkaç çocuğu ile birlikte Hüseyin b. Dehhâk'ı gördüm. Ona Emîn ve onun âdâbı hakkında sordular. Hüseyin onun çok iyi bir âdâba sahip olduğunu söyledi sonra onun din bilgisi seviyesini sordular. O da Me'mûn'un din konusunda ondan daha bilgili olduğunu söyledi. Sonra onun hadîs bilgisini sordular. Ondaki şu hadîs dışında bir hadîs işitmedim dedi ve ekledi "Mekke'de bir kölesinin öldüğü iletince Emîn: Babam, Hz. Peygamber'in '...Her kim ihram içinde ölür ise diriliş gününde lebbeyk denilerek uyandırılacaktır.' buyurduğunu rivâyet etti."¹⁰⁶ demiştir.

Emîn fesahat sahibi belağatı düzgün biriydi. Çünkü o Kisâî, el-Ahmer, Kutrüb ve onun dışındaki dil âlimleri, belağat uzmanları, nesir ve nazım edebiyatı hocalarından ders almıştı. Hârûnürreşîd hitabeti kuvvetli olsun diye Külsüm b. Amr b. Ebi't Tağlebî el-Kiranî'yi oğulları Emîn ve Me'mûn'a hitabet hocası yapmıştı.¹⁰⁷ Hârûn, çocuklarından iyi şiirleri ezberlemelerini, onun anlamını ve şerhini bilmelerini isterdi. Nitekim Emîn ve Me'mûn'un ezberledikleri şiirlerde, onların şahsiyetlerinden örnekler mevcuttu. Örneğin Emîn'in şiirlerinde kibir, kendini beğenme, asâlet gibi konular hâkimken; Me'mûn'un şiirlerinde tevâzu, iman, akıl ve hikmet gibi konular hâkimdi.¹⁰⁸

Emîn ve Me'mûn'un girmiş olduğu hilâfet mücadelesinde, Emîn'in danışmanlarının onu yanlış yönlendirmesi, hazinesine ve ordusuna fazla güvenerek rakibini küçümsemesi, ayrıca onun basiretsiz bir halife olması ve fevrî hareket etmesi gibi sebepler Emîn'in ölümüne sebep olmuştur.

¹⁰³ Suyûtî, *Târih*, 305.

¹⁰⁴ Dürî, *Asru'l-Abbâsîyyu'l-Evvel*, 144.

¹⁰⁵ Cübürî, Yahya Vehim, *Mecâlisü'l-ulemâi ve'l-üdebâi ve'l-hulefâi, mir'atü li'l-hadârâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006), 272.

¹⁰⁶ Suyûtî, *Târih*, 305.

¹⁰⁷ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 59.

¹⁰⁸ Cübürî, *Mecâlisü'l-ulemâi ve'l-üdebâi ve'l-hulefâi*, 274.

Abdullah el-Me'mûn ve Eğitmenleri:

Hârûnürreşîd, 182/798-799 yılında Muhammed el-Emîn'den sonra Abdullah el-Me'mûn'u veliaht olarak atadı.¹⁰⁹

Abdullah b. Hârûnürreşîd b. Ebu'l-Abbas el-Mehdî 170/786 yılında Bağdat'a iki mil mesafedeki Yesiriye'de doğdu. Annesi Merâcîl adında bir cariyedir¹¹⁰ ve onu doğururken ölmüştür.¹¹¹ Künyesi Ebû Abbas¹¹² ve Ebû Ca'fer'dir.¹¹³ Onun doğduğu gece Halîfe Hâdî ölmüş, Hârûnürreşîd halife olmuştur.¹¹⁴

Suyûtî'den rivayetle, Müneccim Ebû Ma'ser şöyle demiştir: "Me'mûn adalette hükmederdi. Doğuştan gelen bir fıkıh hakimiyeti vardı ve en büyük ulemâ arasında sayılmayı hak ediyordu."¹¹⁵ Gerçekten de Me'mûn ilim erbabına çok değer vermiş, onları meclisinde ağırlamaktan zevk almıştır. Sefahate düşkün olan kardeşinin aksine Me'mûn, böyle ortamlardan uzak durmuştur.¹¹⁶ Me'mûn'un hocaları şunlardır:

1. Denâir

Denâir, Hârûnürreşîd'in cariyelerindendi. Me'mûn'un annesi doğumda vefat edince onun bakımıyla Denâir ilgilendi. Bu cariyeye küçük yaşta Yahya el-Bermekî'nin evine getirilmiş orada büyümüştü. Küçük yaştan itibaren Yahya'nın ilim meclislerinde sohbet ve münakaşaları dinlemiş, ilm-i felek (astronomi), tıp ve felsefeye çok ilgi duymuştu. Şüphesiz Me'mûn'un ilmi seviyesinin yüksek olmasında Denâir'in katkısı büyüktü. Bu yüzden Me'mûn bakıcısını çok sevmiş ve kızı Zeyneb'in de eğitim ve terbiyesini ona tevdi etmiştir.¹¹⁷

2. Hasan b. Ziyad b. el-Lü'lûî el-Kûfî (204-819)

İmam Âzam Ebû Hanife'nin öğrencisi olan Lü'lûî'den Me'mûn fıkıh dersi almıştır,¹¹⁸ ancak Me'mûn'un Kûfî'den eğitim görmesi uzun sürmemiştir. Hoca ders esnasında bir kelime hatası yapmış, halife bunu affetmeyerek Kûfî'nin, öğluna ders vermesine son vermiştir.¹¹⁹

3. Hüşeym b. Beşîr b. el- Vâsîtî (183-799)

Me'mûn ondan hadîs dersi almıştır.¹²⁰ Me'mûn'un hadîs ilmindeki bilgisini

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6:182; İbn Kesîr, *el Bidâye*, 10: 304.

¹¹⁰ İbn Kuteybe, *Maârif*, 264; Ya'kübî, *Târih*, 2: 444; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 362; Zettersteen, K. V., "Me'mûn", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969), 7: 693.

¹¹¹ Suyûtî, *Târih*, 306.

¹¹² Mes'ûdi, *Murûc*, 4: 4; Mes'ûdi, *et-Tenbih*, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6: 432.

¹¹³ Zettersteen, "Me'mûn", *İA*, 7: 693.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 274.

¹¹⁵ Suyûtî, *Târih*, 307.

¹¹⁶ Zeydan, Corci, *Hârûn Reşîd'in Oğulları Emîn İle Me'mûn*, trc. Selami Münir Yurdatap, (by 1942), 279.

¹¹⁷ Zeydan, *Emîn-Me'mûn*, 35-37.

¹¹⁸ Hayreddin Yücesoy, *Orta çağ İslâm'ında Mesihçi İnaçlar ve İmparatorluk Siyaseti (IX. Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilâfeti)*, trc. Ahmet Demirhan, (İstanbul 2016), 138.

¹¹⁹ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 59.

¹²⁰ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-Hulefâ*, 59; Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*, 2. Baskı, (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2012), 24.

şu örnek teyit etmektedir. er-Reşîd bir hac ziyareti dönüşünde Kûfe'ye gitti ve hadis âlimlerini huzuruna çağırttı. İsa b. Yunus ve Abdullah b. İdrîs hariç herkes geldi. Hârûn, Emîn ve Me'mûn'u onların yanına gönderdi. İbn İdrîs onlara 100 hadis rivâyet etti. Me'mûn ona: "Ey amca bunları ezberden söylemem için bana izin veriniz." dedi. İbn İdrîs, "Söyle o zaman deyince Me'mûn onun rivâyet ettiği bütün hadisleri tekrarlardı. İbn İdrîs, Me'mûn'un hafızasına hayran kaldı.¹²¹ Me'mûn Abdullah'a bir miktar para verilmesini emretti; ancak Abdullah bunu kabul etmedi. Hârûnürreşîd'in kadılık teklifini de reddetti.¹²²

4. Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhî (180-796)

Me'mûn'un en meşhur hocalarındandır. 32 yaşında vefat etmesine rağmen hemen hemen her ilme vâkıftı. Uzmanlık alanı ise nahiv ve fıkıh idi.¹²³ Onun nahiv kitabı günümüze kadar ulaşmıştır. Sîbeveyhî'nin Kisâi ile nahiv münazaraları olurdu.¹²⁴

5. Ebû Muhammed el-Yezidî (202-817)

Me'mûn ondan belağat, fesahat ve nahiv dersleri aldı.¹²⁵ Onun sayesinde Me'mûn'un belağat ve telaffuzu çok düzgündü.¹²⁶ Yezidî kendisine verdiği bir işi yapmayınca Me'mûn'u dövmüş; ancak bu durumdan halifenin haberi olacak diye endişeye kapılmıştı. Me'mûn hiçbir şey olmamış gibi derslerine devam edince Yezidî endişesini dile getirmiş Me'mûn: "Benim eğitime ve terbiye edilmeye ihtiyacım var." demişti.¹²⁷ Me'mûn'un Emîn'in gölgesinde yetişmesi, anesinin bir cariye olması ve onu doğuruken vefat etmesi; Me'mûn'un daha sakin, uysal, hatta çekingen ama bir o kadar da çalışkan bir çocuk yapmıştır.

6. Yahya b. Ziyad b. Abdullah Manzur, Ebû Zikriya el-Ferra' (207-824)

Dil, nahiv, fıkıh, tıp ve eyyâmu'l-Arab'da uzman olan Ferra',¹²⁸ ünlü âlim Kisâi'nin öğrencisidir. Hocasının yetenekleriyle yarışacak seviyeye gelmiş ve ileride de Me'mûn'un himayesinde "Me'âni'l-Kur'an" adında Kur'an'ın gramatik mükemmelliyetini ele alan bir risâle yazmıştır.¹²⁹ Dönemin seçkin âlimleri sayesinde Me'mûn ilmi açıdan çok donanımlı yetişmiştir.

7. Ebû Huzeyl Muhammed b. el-Huzeyl el-Allâf

Me'mûn bilhassa hilâfeti döneminde "dinler ve konuşmalar" üzerine münazaralar yaptı. Bu konuda kendisine hocalık eden Ebû Huzeyl idi.¹³⁰ Me'mûn felsefe ve riyaziyyeye de çok düşkündü.¹³¹ Bu yüzden Suyûtî: "Benî Abbas içerisinde ondan daha bilgili bir halife olmamıştır." diyerek Me'mûn'un ilmi seviye-

¹²¹ Suyûtî, *Târih*, 327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 167.

¹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 167.

¹²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 298.

¹²⁴ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 59.

¹²⁵ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 59.

¹²⁶ Suyûtî, *Târih*, 306.

¹²⁷ Bağdâdî, *Târih*, 10: 184-185.

¹²⁸ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 60.

¹²⁹ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 138.

*Bu tabirden kasıt, "Dinlerarası diyalog" olmalı.

¹³⁰ Dineverî, *Ahbâru't-tvâil*, 409.

¹³¹ Zeydan, *Emin-Me'mûn*, 279.

sine atıfta bulunmuştur.¹³²

8. Fazl b. Sehl (202-817)

İran asıllı olan Fazl, Me'mûn'un iyi bir idareci olmasında önemli bir yere sahipti. Bermekîler'in tavsiyesiyle Me'mûn'u yetiştirmek üzere saraya alınmış, Me'mûn ondan siyaset ve yönetim dışında fıkıh dersi de almıştır.¹³³ Bu kimse Me'mûn'un çok daha iyi olanak ve teçhizata sahip olan kardeşi Emîn'e karşı zafer kazanmasında da başrol oynamıştır.

9. Ebû Huzeyl el-Allâf

Me'mûn tarafından düzenlenen münazaralarda din ve mezhepler konusunda Me'mûn'a hocalık yapmıştır.¹³⁴ Me'mûn, onun verdiği aklı eğitimin etkisinde kalarak Mutezilî görüşü benimsemiştir.¹³⁵ Dolayısıyla Ahmed b. Ebî Duad ve Sümâme b. Eşres gibi mu'tezilî âlimler sarayın en etkin ve güçlü şahsiyetleri olmuştur.¹³⁶ Me'mûn Sümâme b. Eşres'ten de ders almıştır.¹³⁷

10. Ali b. Hamza el-Kisâî (189-805)

Me'mûn ilk eğitimini Arapça ve Kur'an konusunda ünlü olan dil bilgini Kisâî'den almıştır. Kisâî aynı zamanda Kur'an'ın meşhur yedi kıraatinden birinin sahibiydi. Emîn ve Me'mûn'un eğitime hazır oldukları yaşlarda Arap dili Kisâî gibi güçlü âlimlerin sayesinde Abbâsî halifelerinin himayesinde bir bilim haline gelmişti.¹³⁸

Me'mûn ayrıca Hüseyin b. Beşîr, Abbâd b. Avvâm ve Yusuf b. Atıyye'den hadis dersleri almıştır.¹³⁹ Çocukluğundan itibaren ilme büyük önem vermiş, dinî ilimlerin yanısıra felsefe, mantık, kimya da okudu ve bu ilimlerde neredeyse uzman hale gelmiştir.¹⁴⁰ Me'mûn, "Kişilerin aklı tefekküründen daha lezzetli bir şey yoktur."¹⁴¹ diyerek akla verdiği önemi de vurgulamıştır.

Me'mûn Ramazan aylarında 33 hatim incek kadar dinî vecibeleri yerine getirmede istekli biriydi ama basîretsizdi.¹⁴² Etrafındaki Mu'tezilî ve Şîî âlimlerden aldığı dersler ve çocukluğundan itibaren okuduğu tercüme kitaplar yüzünden Me'mûn ehli sünnet inancından saptı hatta 201/816 yılında veliahtlığı Şîîler'in sekizinci imamı Ali Rıza b. Mûsâ Kasım b. Ca'fer'e devretti. Şîî kaynak-

¹³² Suyûtî, *Târih*, 306.

¹³³ Ceşşiyârî, *Vüzerâ*, 230-231; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4: 41; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 101.

¹³⁴ Dineverî, *Ahbâru't-tivâl*, 378.

¹³⁵ M. Nevin Abdulhâlık Mustafa, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet (Hz. Muhammed Devrinden Abbâsîler'in İkinci Yüzyılına Kadar 1-232/622-846)*, trc. Vecdi Akyüz, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 272.

¹³⁶ Ahmed Emin, *Duhal İslâm*, 3: 163.

¹³⁷ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, 29: 101.

¹³⁸ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 138.

¹³⁹ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, 29: 101.

¹⁴⁰ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*, nşr. Ali Ebû Zeyd, Şuayb el-Arnâvut, (Beirut: Müessesetü'r-Risâleti, 1990), 10: 272; Şevki Dayf, *Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*, (Kâhire: y.y., 2015), 105.

¹⁴¹ Zehabî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 10: 282; Altınay, *Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*, 126.

¹⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 221. Ramazan aylarında 33 hatim inmesini insan için zaruri olan bir takım temel ihtiyaçlar, uyku, devlet meseleleri ve idareciliğini göz önünde bulundurduğumuzda abartılı bulsak da halifeler Ramazan ayında ibadet etmeye büyük önem vermişlerdir.

lar bunun bir hile olduğu konusunda müttefiktirler. O zamana kadar Şiiler çok sessiz hareket etmekte halk içine karışmamakta idiler. Onların zâhidane yaşam sürmeleri, halkın nazarında onlara kutsiyet yüklemekte ve onlara olan temayülü artırmaktaydı. Me'mûn onların hakkından kılıçla gelemeyeceğini anlayınca, kendilerindenmiş gibi görünerek onları deşifre etmeyi amaçladı. Bilhassa İmam Ca'fer'in ölümünden sonra artan illegal Şiî örgütleri tespit edilemez hale geldi. Me'mûn'un herkesten gizlediği yeni stratejisi iki boyutluuydu. Bunlardan ilki, Şiî hareketini, oyuna getirerek onların kamuoyuna açılmasını sağlamak ve bu Şiî örgütleri tespit etmek; diğeri ise Şiî batınî inancıyla daha iyi mücadele edebilmektir. Bu amacın doğrultusunda Me'mûn Şiîlere iyi davranmaya başladı ve onlara ilgi gösterdi. Gerçekten bilhassa Ali er-Rıza'nın veliahtlığa getirilmesiyle devlet kademesinde yer alan Ali evladı yanlısı kimseler de teker teker çözülmeye başladı. Ali er-Rıza veliahtlığı kabul edip saraya yerleşmekten zamanla pişmanlık duymuş; ancak bu işten vazgeçmeye dair herhangi bir teşebbüste bulunamadan zehirlenerek öldürülmüştür. Me'mûn da eski siyasî ve dinî politikasına devam etmiş, hilâfeti yeniden Abbasoğulları'na tevdi ederek kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmiştir.¹⁴³ Me'mûn halkın nazarında itibarsızlaştırmak için, ilmî meclislerde bilhassa münazaralarda İmam Ali er-Rıza'yı alt edebilecek âlimleri davet etmiş¹⁴⁴ ve bu münazaraları izlemekten keyif almıştır.

Muhammed el-Mu'tasım ve Eğitmenleri

Me'mûn, oğlu Kâsım yerine ordu içerisinde büyük bir şöhret bulan kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etti. Zira ondaki devleti yönetecek siyasî kabiliyet ve cesareti görmekteydi.¹⁴⁵

Ebû İshak Muhammed el-Mu'tasım 180/795 yılında Bağdat'ta doğdu. Annesi Mâride adında bir cariye idi.¹⁴⁶

Mu'tasım'ın çocukluk yılları ve tahsiline dair kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Onun okuma yazmasının zayıf olduğu hatta ümmî olduğunu iddia edenler bile vardır;¹⁴⁷ ancak annesi Mâride oğlunun eğitimi konusunda çok gayret göstermiştir.¹⁴⁸ Hârûn oğlu için birkaç eğitmen tutmuştur. Bunlardan biri İbrahim b. Muhammed b. İsmail el-Hâşimî'dir.¹⁴⁹ Onun Mu'tasım'a ne kadar ders verdiği kesin olarak bilinmemektedir. Kaynakların çoğunda farklı varyantlarla şöyle bir olay yer almaktadır. Mu'tasım'a okuma yazma öğretmesi için babası Hârûnürreşid bir köleyi görevlendirir.¹⁵⁰ Kölenin öldüğünü öğrenen Halife, oğluna: "Kölene ne oldu?" diye sorar. O: "Köle öldü ve böylece okuma yazma işi

¹⁴³ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslâm Siyasal Akli*, trc. Vecdi Akyüz, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001), 261-265.

¹⁴⁴ Mehmet Ali Büyükkara, *Ehli Beyt ve Ehli Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rıza Dönemi Şiilliği ve Abbâsîler*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 325.

¹⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 132.

¹⁴⁶ Taberî, *Târih*, 9: 657; Mes'ûdî, *Murûc*, 7: 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6: 524-525; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 295.

¹⁴⁷ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 10: 291.

¹⁴⁸ Kitapçı, *Zekeriya, Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları*, (Konya: Damla Ofset, 1995), 56.

¹⁴⁹ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 60.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9: 27.

de bitti.” deyince Hârûnürreşîd buna çok sinirlenir ve “Senin yazma işin bu kadar mı?” diyerek onun eğitim işini bırakır.¹⁵¹ Daha sonra onu bâdiyeye gönderir. Mu'tasım oradan fesahat sahibi biri olarak döner ayrıca orada av ve spor öğrenir.¹⁵²

Hârûnürreşîd, Mu'tasım'a ders anlatırlarken onu çok zorlamamaları ve gerektiğinde onu özgür bırakmalarına dair eğitmenlere birtakım talimatlarda bulunmuştur. Bu durum Mu'tasım'ı, hocalarına: “Bana dua edin, bir şey öğretmeyin” diyen biri haline getirmiştir.¹⁵³ Bu konuda eleştirilmesi gereken kişi Mu'tasım değil Hârûnürreşîd'dir. Halîfenin bu kadar gevşek davranması Mu'tasım'ı da eğitim karşısında lakayt biri yapmıştır. Hârûnürreşîd'in, Emîn ve Me'mûn'un eğitimine bu kadar önem vermişken Mu'tasım'a karşı bu tutumu takınmasının altında başka etkenler olabilir. Bunlardan birisi oğlunun askerlik konusundaki maharetin fark edip, onun bu alanda kendisini geliştirmesini beklemiş olmasıdır.¹⁵⁴ Diğer, oğlu Mu'tasım'ı veliaht yapmayı hiç düşünmediğinden ve onda yeterli kapasiteyi göremediğinden onu kendi haline bırakmış olmasıdır. Bir diğer neden ise Hârûnürreşîd'in biricik gözdesi Zübeyde'den olan oğlu Emîn'e gösterdiği sevgi ve annesi doğum esnasında ölen Me'mûn'a duyduğu merhameti Mu'tasım'a beslememiş olmasıdır.

Okuma yazması zayıf olmasına rağmen¹⁵⁵ Mu'tasım çok güçlü bir hitabet ve yüksek bir himmete sahip cesur ve erdemli biriydi. Öyle ki hakkında şöyle denilirdi: “Mu'tasım Abbâsî halîfelerinin en görkemlisi (heybetli) idi”.¹⁵⁶

Mu'tasım'ın eğitimi bir şehzadeden beklenen donanım ve kalitede olmamıştır. Onun okuma yazmasının zayıf olması muhtemeldir fakat onun ümmî olduğu ihtimalini olası değildir. İbn Hallikân da Mu'tasım için “O âlim değildi.” demekle iktifa etmiştir.¹⁵⁷ Mu'tasım hilâfete geçince de kardeşi Me'mûn kadar ilim ve edebiyata ilgi göstermemiş, ilmî meclisler düzenlememiştir yine de Rusâfe camisinin bahçesinde dönemin meşhur âlimlerinin yaptığı ders halkalarına iştirak ederek, onlardan hadis dinlemiştir.¹⁵⁸ Mu'tasım döneminde düzenlenen ilim meclislerini, Mutezilî görüşü yaymak için tertipleyen başkadı Ahmed. b. Ebî Duad olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵¹ Bağdâdî, *Târih*, 3: 343; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 9: 27. Abbâsî Halîfeleri veliahtların genellikle derste yalnız olmalarını istememişlerdir. Bunun muhtemel sebepleri veliahtın derste sıkılmaması, derste gevşeklik göstermemesi, halîfe oğlu olduğu için kibre kapılmaması, onu teşvik edecek bir arkadaşının bulunması, aldıkları dersi mütalaa edebileceği birinin bulunması gibi sebepler idi. Bu yüzden veliahtların sınıf arkadaşı köle dahi olmuştur. Bazı veliahtlar her çocuk gibi kütüba gönderilmişlerdir.

¹⁵² Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 60.

¹⁵³ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 60.

¹⁵⁴ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbâsîler'in İlk Yüzyılı*, (İstanbul: Gök-kubbe Yayınları, 2006), 57.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 296-297.

¹⁵⁶ Hâşimî, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 337.

¹⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4: 49.

¹⁵⁸ İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 68.

¹⁵⁹ Eyyüb, *et-Târihu'l-Abbâsî*, 91; Zettersteen, “Mu'tasım”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 8: 749.

Ebû Ca'fer el-Vâsık ve Eğitmenleri

Vâsık Billah Hârûn b. Mu'tasım 196/811-812 yılında doğdu.¹⁶⁰ Annesi Rum asıllı Karâtis adında bir cariyedir.¹⁶¹ Künyesi Ebû Ca'fer'dir.¹⁶² ,

Kaynaklar Vâsık'ın çok bilgili ve kültürlü olduğunu, iyi bir eğitim aldığını kaydetmekle birlikte eğitimden hakkında pek fazla bilgi vermemektedir.¹⁶³ Bunda en önemli etken Vâsık'ın Me'mûn tarafından yetiştirilmesidir.

Me'mûn, Mu'tasım'dan Vâsık'ın eğitimi için kimseyi görevlendirmemesini isteyerek Onun eğitimiyle bizzat kendisi ilgilendi. Ona edebiyat, hat ve Kur'an öğretti. Me'mûn Vâsık'ı o kadar seviyordu ki babası Mu'tasım ayaktaiken Vâsık'ı oturtuyordu.¹⁶⁴ Me'mûn'un Vâsık'a olan ilgisi yüzünden o, "Küçük Me'mûn" diye anılırdı.¹⁶⁵

Vâsık, dönemindeki ilimlerin çoğuna vakıfta ayrıca Abbâsî halîfeleri arasında ilme en çok değer veren ve ilim adamlarını teşvik eden halîfeydi. Amcası Me'mûn gibi sarayda ilmî toplantılar düzenlerdi.¹⁶⁶ Her türlü ilmi destekleyen Vâsık, bilhassa felsefe ve tıp ilimlerine ilgi duydu.¹⁶⁷ Huneyn b. İshak'tan içinde gıdalar ve ilaçlar arasındaki farkı ve vücut organlarını açıklayacağı bir kitap yazmasını istedi. Huneyn de o kitabı yazdı ve kitaba "Kitâb'ul-Mesâilî't-Tıbbiyye" adını verdi. Vâsık aynı zamanda çok iyi bir şairdi ve güzel şiir söylerdi. Fazl el-Yezidî: "Me'mûn dahil Abbâsî halîfeleri arasında ondan daha fazla şiir bilen birini tanımadım." demektedir.¹⁶⁸

Me'mûn'un dışında Vâsık'ın eğitimden birisi Hârûn b. Ziyad'dır. Vâsık, Hârûn'a büyük hürmet göstermiş bunun nedeni sorulduğunda şu cevabı vermişti: "Allah'ın zikriyle dilimin çözülmesini ilk sağlayan O'dur. Allah'ın rahmetine beni yaklaştıran da O'dur" demiştir.¹⁶⁹ Diğer hocası Ahmed b. Hasib'dir. Bu eğitimden Vâsık'a idarî alanda ders vermiştir. Bu yüzden hilâfetinde Vâsık onu yanından ayırmamıştır.¹⁷⁰

Vâsık'ın hilâfetinde, meclisinde toplanan âlimler ona fıkıh, şiir, edebiyat ve tarih öğretilirdi. Onlardan bazıları Yahya b. Eksem b. Muhammed b. Kutn ve Kasım b. İsmail b. Zekvan'dır.¹⁷¹ Bu âlimleri Vâsık'ın veliahtlığı döneminde değil hilâfetinde görmekteyiz.

Vâsık, Me'mûn zamanında kurulan Beytül-Hikme'nin çok aktif olduğu bir zamanda yetişmiştir. İslâm dünyasının en büyük ilim ve fikir adamlarının bu

¹⁶⁰ Ya'kubî, *Târih*, 2: 479; Mes'ûdî, *Murûc*, 4: 65; Suyûtî, *Târih*, 340.

¹⁶¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6: 462-463; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 308.

¹⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 3099; Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık Bi'llah", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,1986), 12: 217.

¹⁶³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 174.

¹⁶⁴ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 61.

¹⁶⁵ Suyûtî, *Târih*, 342; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 382.

¹⁶⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 382.

¹⁶⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, 4: 79.

¹⁶⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi I-II*, 382.

¹⁶⁹ Bağdâdî, *Târih*, XIV, 195; Suyûtî, *Târih*, 344; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11: 120.

¹⁷⁰ Ya'kubî, *Târih*, 2: 379.

¹⁷¹ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 62.

lunduğu bir ortamda büyümüş ve onlardan ziyadesiyle istifade etmiştir. Me'mûn ve Mu'tasım gibi o da mutezilî akîdenin etkisinde kalmış ve mihne uygulamasına devam etmiştir.¹⁷² Bu konuda en çok etkilendiği kişi şüphesiz Kadı Ahmed b. Ebî Duad olmuştur.¹⁷³ Yönetim, Kur'an'ın mahlukluğunu kabul ettirme işinde o kadar ileri gitmişti ki Ebû Duad, komutanlarına o sene Rumlar'ın serbest bıraktığı yaklaşık 1600 Müslüman esire: "Kur'an mahluk mudur değil midir?" sorusunu sormalarını şayet mahluktur derlerse bu kimseleri serbest bırakmaları ve onlara bir miktarda para vermelerini talimatını vermiş, Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenlere de esir muamelesine tâbi tutulmalarını emretmiştir.¹⁷⁴ Vâsık'ın hilâfedinin son zamanlarında mihne politikasından vazgeçtiği kaydedilmektedir.¹⁷⁵

Onun hilâfeti zamanında Yunanca birçok eser Arapça'ya tercüme edilmiş, daha sonra aklî ve naklî ilim türleriyle ilgili olarak fıkıh ve kelamcılar için araştırma meclisleri kurulmuştur.¹⁷⁶ Ayrıca tercüman Sellâm önderliğinde bir grup, Zülkarneyn tarafından Ye'cûc ve Mecûc'e karşı inşa edilen duvarı bulmaları için Asya'ya gönderilmiştir.¹⁷⁷

Abbâsî veliahtları genel manada bilgin ve kültürlü kimselerdi. Bunda şüphesiz ders gördükleri âlimlerin etkisi büyük olmuştur. İlmî hayatları ve eğitmenleri hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz veliahtlar dahi ilimleri hususunda tarihçiler tarafından övgüyle bahsedilmiştir. Vâsık da bu veliahtlardan birisi olmuştur.

SONUÇ

İslâm tarihinde Emevîler ile başlayan veliahtlık usulü, daha sonra kurulan İslâm devletleri tarafından da benimsenip uygulanır hale gelmiştir. Emevî halifelerinin veliahtlığa getirecekleri kimselerin hilâfete ehil olup olmadığına bakmamaları, devleti çöküşe götüren etkenlerden olmuştur. Zira liyakatsiz, eğitim ve tecrübeden yoksun bazı veliahtların, kendilerini devlet yönetimine vermekten ziyade eğlence ve sefahate vermeleri devletin yıkılışını hızlandırmıştır. Bu durumu bizzat gözlemlene şansı bulan Abbâsîler, aynı hataya düşmemek için veliahtların eğitimine önem vermişlerdir. Bazı istisnalar olmakla birlikte veliahtlar, dönemin en seçkin âlimlerinden ders almışlar, aynı zamanda siyaset ve yönetim alanında tecrübeli kimseler tarafından eğitilerek, hilâfete hazırlanmışlardır.

Zamanlarının çoğunu eğitmenleriyle geçiren halife çocukları ile eğitmenleri

¹⁷² Ya'kûbî, *Târih*, 2: 482; Taberî, *Târih*, 2: 135-142; Suyûtî, *Târih*, 340-342; İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam*, 11: 122.

¹⁷³ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 10: 307.

¹⁷⁴ Ya'kûbî, *Târih*, 2: 482; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 10: 312; Ahmed Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi asri'l-Abbâsiyyîn*, (Dimeşk: Dâru'l-İslâh, 2011), 169; Altınay, *Âlimler ve Muhaddislerle Münasebetler*, 171.

¹⁷⁵ Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, 10: 308; Suyûtî, *Târih*, 1297.

¹⁷⁶ Sâlihîyye, *Müeddibu'l-hulefâ*, 62.

¹⁷⁷ Yücesoy, *Mesihçi İnançlar*, 191-192.

arasında güçlü bir bağ oluşmuştur. Velihtlar, hilâfete geçtiklerinde dahi, gittikleri yerlere âlimleri de götürerek onlara danışmaya devam etmişler, zaman zaman da bölge âlimlerini çağırarak onlarla ilmî sohbetler yapmaktan keyif almışlardır. Sonuç itibarıyla veliahtlar, bu âlimler sayesinde siyâsî başarılarla imza atarak dönemin en bilgili ve kültürlü kimseleri haline gelmişlerdir. Abbâsî devletin siyâsî, dinî, ictimai, kültürel ve ilmî açıdan büyümesinde bu âlimlerin katkısı yadsınamayacak kadar fazla olmuştur. Zira herhangi bir siyâsî tecrübeye sahip olmayan veliahtlar dahi devletin güçlenmesinde etrafındaki danışman ve âlimler sayesinde etkili olmuşlardır.

Kaynaklar

- » *Ahbâru'd-devleti'l-Abbâsiyye fihî ahbâru'l-Abbâs ve veledihî*. (H. 3. Asırda yaşamış müellifi meçhuldür). Nşr. Abdülazîz ed-Dürî. Beyrut: Dâru't-Tâlia, 1997.
- » Altınay, Ramazan. *İlk Dönem Abbâsî Halîfeleri ve Âlim ve Muhaddislerle Münasebetler*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1998.
- » el-Bağdâdî, Ebî Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb (ö.473/1071). *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: y.y., 1985.
- » el-Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, (ö.279/892). *Ensâbu'l-eşraf. Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- » Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı Me'mûn Dönemi*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- » Bozkurt, Nahide. "Mansûr., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 5-6. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- » Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 101-104. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Bozkurt, Nahide, "Mehdî Billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 377-379. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- » Büyükkara, Mehmet Ali. *Ehli Beyt ve Ehli Devlet Mûsâ Kâzım İle Ali Rıza Dönemi Şillîği ve Abbâsîler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.
- » el-Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Siyasal Aklı*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- » el-Câhîz, Ebû Osman Amr,b. Bahr (ö.255-868). *Kitâbu't-Tâc fî Ahlâkı'l-Mülûk, Saray Âdabı*. Trc. Ali Benli. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- » el-Ceşîyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (ö.331/942). *Kitâbu'l-vüzerâ ve'l-küttâb*. Nşr. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhâfîz Şelebî. Kâhire 1980.
- » Clot, Andre. *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*. Trc. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- » Cübûrî, Yahya Vehib. *Mecâlisü'l-ulemâi ve'l-üdebâi ve'l-hulefâi mir'atü li'l-hadârâti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2006.
- » Dayf, Şevki. *Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel*. Kâhire: y.y., 2015.
- » ed-Dineverî, Ebû Hanîfe, Ahmed b. Davud (ö.282-895). *Ahbâru't-tivâl*. Thk. Ömer Faruk et-Tabbâ. Beyrut: y.y., 1995.
- » Dürî, Abdülazîz. *Asru'l-Abbâsiyyu'l-evvel dirâset fi't-târihiyyi es-siyâsiyyi ve'l-idâriyyi*. Beyrut: y.y. 1997.
- » el-Etlidî, Muhammed b. Diyab. *Abbâsî Geceleri*. Trc. Erkan Avcı, İstanbul: Bordo Siyah Yayınları, 2006.
- » Eyyûb, İbrahim. *et-Târîhu'l-Abbâsî, es-siyâsî, ve'l-hadârî*. Beyrut: y.y., 1989.
- » Güzel, Ahmet. *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- » Halîfe b. Hayyât (ö.240/854). *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. Thk. Mustafa Necib Fevvez. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- » el-Hamevî, İmam Şehabeddîn Ebî Abdullah Ya'kût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1986.
- » Hasan İbrahim Hasan. *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi I-II*. Trc. Komisyon. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- » Hâşimî, Abdülmün'im. *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 2003.

- » Hudaî Bek, Muhammed. *Muhâdarâtü târihi'l- ümemi'l- İslâmiyye: ed- Devletü'l-Abbâsiyye*. 4. Baskı. Mısır: Matbaatü'l-İstikâmeti, 1970.
- » İbn Abdîrabbih, Ebü Ömer Şihabüddin (ö.327/939). *İkdü'l-ferîd*. Kâhire: Mektebetü'l-Nehdati'l-Mısriyyeti, 1962.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, (ö.597/1200). *el-Muntazam, fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Thk. Mahmud Mustafa, Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyyeti, 1992.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed (ö.630/1232). *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: y.y., 1965.
- » İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, (ö.682/1282). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi'z-zamân*. Kâhire: y.y., 1948.
- » İbn Kesîr, Ebulfida İsmail b. Ömer (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Thk. F. Seyyid A. Abdüssettâr, A. N. Ustuvî, M. Nasruddîn. Beyrut: Dâru'l-Mârif, 1985.
- » İbn Kuteybe, Ebü Muhammed b. Müslim ed-Dineverî (ö.276/889). *el-Meârif*. Beyrut 1987.
- » İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Bağdâdî (ö.230/845). *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut: y.y., 1990.
- » İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali et-Tabataba (ö.709/1310). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halîfeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- » Hugh Kennedy, *The Prophet And The Age Of The Caliphates - The Islamic Near East From The Sixth To The Eleventh Century-*, London: y.y., 1986.
- » Kitapçı, Zekeriya. *Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları*. Konya: Damla Ofset, 1995.
- » Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.345/956). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Beyrut: Dâru'l-Türâs, 1959.
- » Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.345/956). *Murûcu'z-zeheb ve meâdini'l-cevher*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyyeti, 1987.
- » Mustafa, Nevin Abdülhâlık. *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet (Hz. Muhammed Devrin-den Abbâsîler'in İkinci Yüzyılına Kadar 1-232/622-846)*. Trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- » Özdemir, Mehmet Nadir. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbâsîler'in İlk Yüzyılı*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2006.
- » Rifâî, Ahmed Ferid. *Asru'l-Me'mûn*. Kâhire: y.y., 1968.
- » Sâlihîyye, Muhammed İsa. "Müeddebi'l- Hulefâi fî asri'l-Abbâsî el-evvel". 2:43-96. *el-mecelletü'l-Arabîyyeti li'l ulûmi'l-insânîyyeti*. Kuveyt, byy.
- » es-Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505). *Târihu'l-hulefâ*. Mısır: Matbaatü's-Saâdeti, 1952.
- » Şâmî, Ahmed. *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî asri'l-Abbâsiyyîn*. Dimeşk: Dâru'l-İslâh, 2011.
- » Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö.310/922). *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Fazl İbrahim. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1964.
- » Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Beyrut: y.y., 1994.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Yakub b. Ca'fer b. Vehb (ö.292/905). *Târîhu Ya'kûbî I-II*. thk. Abdüllemîr Mühennâ. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- » Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebu'l Abbas es-Seffâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 283. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- » Yıldız, Hakkı Dursun. "Vâsık Bi'llah". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986, 12: 217-219
- » Yücesoy, Hayreddin. *Ortaçağ İslâm'ında Mesihçi İnaçlar ve İmparatorluk Siyaseti (IX. Yüzyılın Başlarında Abbâsî Hilâfeti)*. Trc. Ahmet Demirhan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- » ez-Zehabî, Şemsüddîn Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed (ö.748/1347). *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ*. Nşr. Ali Ebü Zeyd, Şuayb el-Arnâvut. 3. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâleti, 1990.
- » Zettersteen, K. V. "Hârûnürreşîd". *İslam Ansiklopedisi*. 4:304-305. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964.
- » Zettersteen, K. V. "Mu'tasım". *İslam Ansiklopedisi*. 8: 7748-749. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- » Zettersteen, K. V. "Me'mûn". *İslam Ansiklopedisi*. 7: 693. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- » Zeydan, Corci. Corci, *Hârûn Reşîd'in Oğulları Emîn ile Me'mûn*. Trc. Selami Münir Yurdatap. B.y.: Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1942